

Христина Нагорняк

Знаково-символічна система кольору та орнаменту в покутському народному вбранні кінця XIX – середини XX століття

Summary: The article deals with the semantic and symbolic colour system, its role and purpose of some national costume components. The analysis of ornamental motifs, specific to different Pokuttia regions, has been done. Also, colour semantics and means of artistic expression were considered. Due to the traced changes in decoration and ornamentation, dominant semiotic parts have been found in the major components of the outfits. The colours with the most noticeable symbolic and magical meaning have been distinguished. Also were studied some floral and geometric motifs, which together with a certain colour make the harmonious whole.

Key words: set of clothes, color, decor, means of expression, pattern, motif

Народний одяг безпосередньо пов'язаний з історією, антропологією, етнографією, мистецтвом, багатьма сферами суспільної свідомості. Він став втіленням образу історичної доби й національної традиції, виражає індивідуальні особливості кожної людини.

Наприкінці XIX – початку XX століття в народному одязі Покуття поєднувалися різні за структурою, кольором і декором матеріали – саморобні та промислового виробництва. Виразальні засоби, які застосовували народні майстри крою, вишивки, декору, способи ношення окремих компонентів та їх поєднання, укладання в єдине ціле – стрій – вирізняють його з-поміж інших одягових комплексів України. Усі складові народного одягу пройшли тривалий шлях свого розвитку. Їхні функції були різноманітними, так само як і матеріали, форми, техніки виконання, художні вирішення.

Для того, щоб народне вбрання становило цілісний, художньо-довершений ансамбль, потрібно було враховувати усі складові: матеріал, крій, пропорції, оздоблення, спосіб носіння, які безпосередньо впливали на створення гармонійного ансамблю. Важливим засобом, який вносив загальну композиційну рівновагу в ансамбль, був орнамент. Окремі його знаки можуть

підніматись до рівня символічного образу, тим самим ставати головними, інші – додатковими. Другорядними за значенням вважаються деталі, що не вписуються в загальне семантичне поле і виконують роль декоративних прикрас.

Ще здавна наші предки велику роль приділяли знаково-символічній системі кольору та ритуальному призначенню деяких компонентів народного вбрання. Сьогодні, коли у світі зростає інтерес до етнічної спадщини свого народу, дане дослідження є особливо актуальним. Власне, **метою статті** є виявити семіотичні домінанти та розглянути знаково-символічну систему кольору та орнаменту в основних складових комплексу вбрання.

Багато дослідників, вивчаючи особливості орнаментів на вишивках, поділяють думку, що основна функція орнаменту – естетична, магічна. Майже в усіх народів орнамент використовувався як оберіг. Найпоширеніші мотиви орнаменту з функцією оберега – коло, квадрати, ромби, солярні розетки. Людина намагалась використати закономірності, які лежали у природі, брала від природи і створювала нові орнаментальні мотиви [1, с.41 – 42].

Про символізм у народній ноші вказує і М.Білан, акцентуючи увагу на тому, що стрій потрібно розглядати у двох аспектах – як предметний комплекс і як систему духовних цінностей, властивістю якої є *символізм, тобто, спосіб передачі ідей через знак і символ*. Знак і символ невід’ємні від матеріальної речі, розширюють її зміст, як невід’ємною є свідомість від робочих процесів [3, с.89].

Науковець, майстер народної вишивки Ю. Мельничук вважає, що майже всі геометричні та багато рослинних і рослинно-геометричних орнаментів містять у собі елементи, знаки чотирьох формотворчих стихій – вогню, повітря, землі і води [11, с.192]. Наші предки, наносячи певну вишивку на одяг чи ритуальні тканини – обруси, рушники, намагались привабити світло добрих духів і відвернути злі або темні сили із руйнівною енергетикою.

Завдяки своїй символічній навантаженості стрій, будучи матеріальним витвором, міг виконувати функції, властиві феноменам духовної культури.

Г.Щербій зазначає, що багатоманітність символів та варіантів їх поєднання безпосередньо пов'язані з призначенням народного строю. Так, при переході від повсякденного вбрання до святкового, а також від святкового до обрядового, активно зростала роль знакових функцій. Водночас на задній план відходила практична функція: у святковому костюмі їй належала другорядна роль, а в обрядовому практичні властивості окремих елементів взагалі не брались до уваги [15, с.133].

Насамперед зазначимо, що до обрядового вбрання належать одяг, що використовується у сімейній обрядовості українців: для хрещення дитини, весільний і поховальний. Саме цей одяг, поряд із святковим, часто виконує ще й ряд знакових функцій і несе велике семантичне навантаження. Дослідники народного костюма звертають увагу на те, що відмінність у співвідношенні практичності й знаковості присутня й на рівні окремих властивостей компонентів одягу. Найменш інформативними є конструктивні особливості – крій, силует, пропорції одягу. Вони певною мірою стабільні не лише в межах одного етносу, а й мають чимало близьких рис у сусідніх і навіть досить віддалених народів. Особливості ж декоративно-художнього оформлення одягу більш відкриті для втілення – в рамках традицій – особистих бажань та смаків. Тому художні прийоми, їх виражальні засоби значно багатоманітніші не лише в історичному, а й у територіальному плані й здатні виступати символами широкого кола духовних цінностей [15, с.134].

Перш за все, найбільше знакове і символічне навантаження містять вишивки на жіночих і чоловічих сорочках. Якщо у буденних і особливо святкових сорочках розвивались нові орнаментальні мотиви, розширювалась колористична гама, то узори і, зокрема, колорит орнаменту обрядових сорочок нерідко зберігали архаїчні риси, виконувались за старими зразками. Обрядове значення весільної сорочки проявляється також в її художньо-естетичному звучанні, що відображено досить детально в народній пісенній творчості. Зокрема, на Снятинщині співали:

Вишивана сорочка,

*Богацька дочка
Шовчиком вишивала,
Князеви передала,
Прошивка боловчиста,
Позліткою позлочиста,
Позліткою позлочена,
Князеви передана.
З полотна тоненького
До зятя миленького.
З довгими рукавами,
З широкими полами [власні записи]*

Цікавим, у цьому плані, є спостереження дослідниці М.Білан, яка зазначає, що взори чоловічих сорочок продовжували традицію верховенства, сили, мужності, готовності до захисту. Згодом вони стали знаками чоловічо-старшинсько – князівської ієрархії і перетворились на герби. Від них походить і національна державна символіка, і символіка нагород [3,с.102].

Щодо жіночих орнаментів на вишивках, то тут робився акцент на утвердження дітородної та материнської величі жінки. Все, що оточувало жінку, тим, чи іншим чином, відбивалось на узорах її вишивок, які відзначаються глибинним символізмом, що своїм корінням сягає тисячолітньої давнини. Символи-обереги, що повсюдно поширені на вишивках, нерозривно пов'язані з природою. Завдяки їй і з'явилися квіткові візерунки на жіночих сорочках, які ніби ілюструють народні пісні, де жінка, дівчина гарна мов рожа, мов квітка, мов зіронька і т.д.

На Покутті орнаменти вишивок за мотивами поділяються на три групи: **геометричні** (абстрактні), **рослинні**, **зооморфні**. У ХХ столітті додалися на весільних сорочках й **орнітоморфні**, як побажання щасливого, нерозлучного сімейного життя. Загалом для традиційного українського вбрання характерні геометричні та рослинні, рідше, орнітоморфні, антропоморфні і зооморфні мотиви орнаменту [12].

Мотив троянди вважається не дуже давнім, а деякі дослідники твердять, що зображення цієї квітки було запозичене, навіть бездумно перенесене з банальних фабричних зразків. Слово “ружа” (так раніше називали троянди) містить у собі древню назву Сонця – Ра. Можливо, воно означає вогненну кров, бо староукраїнська назва крові – руда. Узори з трояндами укладалися за законами рослинного орнаменту, що означало безперервний сонячний рух з вічним оновленням [3]. Там, де троянди складені в систему геометричного узору, ці рослини – не просто квіти – це квіти-зорі, що уособлюють уявлення народу про Всесвіт як систему. Можна помітити, що зорі з’єднані ланцюжками. Це також свідчить про непорушний закон космосу. Вся українська вишивка позначена благословенними знаками Води і Сонця. Сонце часто зображується восьмипелюстковою розеткою чи квіткою, а знак Води нагадує згорнутого вужа. Дві стихії, що утворили земне життя, а тому їх треба розуміти як вологу материнську і вогненну батьківську енергії. Такі знаки зустрічаємо на деяких вишивках Городенківщини.

Власне мотив “ружі”, що має форму різнопелюсткової квітки, був надзвичайно поширеним на Коломийщині. Дослідники виводять її походження з геометричних орнаментів шляхом ускладнення хрестиків, розеток. Можливо, саме через велику варіантність назв цього орнаменту можна припустити, що спершу це були геометричні орнаменти, які поступово, під впливом загальнокультурних тенденцій видозмінилися до спочатку схематичного, а потім натуралістичного зображення квітки троянди, хоча варто зауважити, що назву "рожа" застосовують в Україні не лише до троянди, яку тут називають "ружа", а й до шипшини та рослини, яку всі знають під назвою "мальва" [11]. Тому, мабуть мотив квіткового орнаменту, а особливо так звані “ружі”, був поширений майже на всій території Покуття і Галичини. Причому слід звернути увагу на те, що у квіткових орнаментах сама квітка завжди більша за інші деталі, що ще більше підкреслює її важливе значення при створенні такого типу орнаменту.

З глибини минувшини дійшли в орнаментах українських вишивок ці символи – Земля і Сонце, що в поєднанні з Водою складають життєдайну трійцю. Це знаки тих сил, без яких неможливе саме життя. Ромбічні знаки на плічку – це символ родючості Землі-матері, щедро засіяної, зігрітої Сонцем. “Безкінечник” – замкнута безперервна спіраль, яка є характерною для покутських вишивок, що символізує безперервний біг сонця й узагалі ідею циклічного часу [14,с.206].

“Вазони” – основний елемент цього мотиву – білатеральне зображення рослини, а прототип – міфологічні образи дерева життя, світового дерева, що підтверджують варіанти “вазону”, де сам вазон (посудина) відсутній. У переважній більшості однойменних мотивів вазон позначений кружечком, квадратом, трикутником, трапецією тощо, а рослина – без виражених ботанічних ознак. Такий мотив характерний для вишивок на святкових і обрядових жіночих сорочках Снятинщини.

Традиційна вишивка Покуття кінця XIX – початку XX століття, як зазначає знаний мистецтвознавець із Івано-Франківська М.Аронєць, зберегла чимало унікальних орнаментальних мотивів та композиційних схем, які побутували при оздобленні сорочок. Головні ознаки такого орнаменту – це прості, невибагливі геометричні графеми, наприклад, хрест у колі, хрест у квадраті, розета у квадраті, ромбічні зображення тощо [2, с.95-105]. Немає сумніву, що вишивки цього періоду були монохромні: вишиті або тільки червоними нитками, або тільки чорними, або тільки білими нитками. Із власних досліджень бачимо, що зразки одноколірних вишивок збереглися на Покутті до кінця XX століття. Наприклад, вишивки на сорочках таких сіл, як Остапківці, Тишківці, Балинці, Луків, Ясенева-Пільного та інших сіл Городенківського та Снятинського району відзначаються переважно геометричним орнаментом червоного кольору. Хоча паралельно зустрічаються і двоколірні вишивки низзю з перевагою червоного кольору. За технікою вишивання та кольором вони нагадують вишивки Поділля.

Дослідники влучно відзначають, що орнаменти Снятинщини часто переливаються білими та сірими півтонами, а узор села Олеша (Тлумацького р-ну) дають оксамитову гру чорного кольору. Вони важкі, монументальні і віс від них сивою давниною [2, с.95]. Справді, вишивки Тлумацького району виконані технікою широкого настилу і здебільшого чорною ниткою, вражають простотою й архаїчністю орнаментальних мотивів: рівнораменний хрест, хрест у ромбі, квадрат із виступаючими сторонами, ламана смужка тощо. І. Гургула зауважувала, що для цієї місцевості характерні мотиви з восьмираменних зірок, які вписані у низку ромбів, розташованих на одній прямій. А обабіч центрального мотиву – "зубчасті вершки" перероблені з півзірок. На думку дослідниці: "*...завдяки застосуванню різних способів вишивання окремих деталей узорів тлумацькі вишивки дуже пластичні й дають враження емалі*" [5, с.5 – 6].

Типовим для вишивок, зокрема у с. Белелуя (Снятинського р-ну) є шаховий орнамент із фантастичними птахами, які нагадують грифонів. Але тут, на думку М.Аронця [2, с.98], немає підстав твердити про глибоку традиційність цих мотивів у вишивці, зважаючи на хрестикове і багатоколірне виконання (цегляста, зелена, жовта, голуба нитки). У Івано-Франківському Краєзнавчому Музеї зберігається жіноча вишита сорочка з Снятинщини, на якій основним є рослинний орнамент (мотиви квітів і вазонів) у поєднанні із зображеннями птахів. Справедливо було б вбачати у наведеному явищі певні інноваційні процеси з орієнтацією на "реалізм" вишиття, так характерний для кінця XIX – початку XX століття. Застосовується поліхромія. Наприклад, п'ятипелюсткові і багатопелюсткові квіти з листочками обабіч, іноді з кількома пуп'янками, повторюючись, утворюють гармонійний узор, вишитий червоними, чорними, жовтими, зеленими і фіолетовими нитками. Загалом, рослинний орнамент на покутському костюмі 20 – 30-х років XX століття трактується реалістичніше, ніж у попередній період.

Для покутської вишивки характерними є мотив ромба, який був поширений на усій території. З-поміж геометричних мотивів у вишивках

Покуття виділялись зірко- та хрестоподібні, S-подібні мотиви, які ефектно виділяються у розмаїтих системах композиційних рішень.

Зображення дубового листя можна пов'язати із символікою дуба, який був сакральним деревом слов'янського світу, символом життя, сонця, вічності буття, довгого віку та структури світобудови (світовим деревом). Таке зображення могло виступати як загальне побажання здоров'я, довголіття; вишите на плечових уставках жіночої сорочки, воно могло підсилювати руку, надавати їй міцності. Орнамент "дубове листя" міг слугувати їй оберегом від лиха. М.Селівачов відзначає, що у давній слов'янській міфології дуб і його листя символізують Перуна або Зевса-Юпітера – богів блискавки. На їх честь палили священні багаття з дубових дров і галузок. Український фольклор осмислює дуб і дубове листя як ознаку сили та влади [14,с.183].

На Покутті вишивка була характерною не тільки для сорочок, але й для інших складових народного строю. Найпоширенішою технікою традиційного оздоблення плечового одягу була аплікація сап'яном і сукном, її генезис спільний із витинанкою. Орнаментом і декором також відрізнявся шкіряний верхній одяг. Саме на Покутті локальні особливості оздоблення, різноманітні художні та композиційні прийоми досягають неперевершеного естетичного рівня і становлять справжню школу народної майстерності.

Г.Горинь відзначає, що рукавні кожухи на Прикарпатті й у Карпатах оздоблювали ідентично до безрукавок цієї території, правда не завжди так пишно, бо як говорять горяни, “кожух для тепла, а кептар для гонору” [4, с.68].

Слід зауважити, що орнаментальні мотиви на кептарях і кожухах на Покутті, зазвичай, були подібними до орнаментів, які використовували і в кераміці, писанках, витинанках та ін. Також усі елементи орнаменту були не випадковими, а завжди асоціювались із явищами природи. Про це свідчать і самі назви орнаментальних мотивів на Покутті, які частково відбивають тваринний і рослинний світ: “раки”, “гадючки”, “ялинки”, “сосонки”, “дубове листя”, “ружі”, “косиці”. На Покутті, як і на сусідній Гуцульщині, в декорванні кептарів домінуючим виступає геометричний орнамент. І.Карпинець зазначає, що для кептарів характерне симетричне

розташування декору з переважанням геометричного орнаменту. Проте в Закарпатській та Чернівецькій областях зустрічаються ще кептарі тільки з рослинним орнаментом [6].

Ще одним важливим аспектом було вживання кольору. Колір здавна мав свою інформаційну цінність і сакральне значення. Слов'яни виражали величні поняття "життя-смерть" "світло-темрява" та космічну велич світобудови зрозумілою системою кольорів: білий-чорний, жовтий-червоний-синій, яка й до сьогодні залишається актуальною, бо в цих кольорах сконцентрована основна життєдайна сутність щодо можливості всеохоплюючої вселенської сили вираження. Здавна урочистим кольором, символом життя, відради вважався хвилюючий червоний. Йому слов'яни надавали ще значення оберегу. У вишитті на вбранні чітко виділяються три основні панівні кольори – червоний, чорний, білий. Основним і найбільш важливим тут виступає білий колір. Він пов'язаний із світлом, із Творцем. Причому всюди акцентується увага на те, що сорочка повинна залишатись білою і в процесі щоденного ношення. Власне, і обов'язковим ритуальним вбранням були білий кожух, біла свита, біла сорочка і біла намітка. Натомість чорний, як антипод білому, не виступає кольором темряви чи зла. Навпаки, це колір могутньої сакральності, колір землі, колір священної графіки символізму. В цьому аспекті він найбільше заакцентований у вишиваних узорах [13].

Розглядаючи семантику кольорів, які використовувались на покутських вишивках, хочемо відзначити, що у кожного одягового комплексу був свій домінуючий колір. Так, наприклад, для Городенківщини характерні сорочки "червоненки", виконані тільки у червоному кольорі. Однак варіанти червоного кольору ниток в різних селах мали свої відмінності. Червоний, як і білий, є сильним, найбільш активним, порівняно з іншими кольорами. Він випромінює енергію і через те незамінний у весільній обрядовості. Його функція як сильного імпульсу у весільній ініціації і, разом із тим, кольору, що захищає, просто неперевершена. Кольори узорів вишивок мали від помаранчевого до темно-вишневого відтінки (с.Серафинці, с.Острівець-Рогиня, с.Тишківці –

Городенківського р-ну). Улюблений узор – композиція чотирикутників, уся площина яких зашивалася нитками у різному напрямку.

Найпопулярніша одягова вишивка Покуття – “білим по білому” у селах Русові, Микулинцях, Залуччі, Видинові Снятинського району. Це переважно узорі геометричного орнаменту – восьмипроменева розетка, ламана лінія, ромби, виконані вирізуванням, коленням. Біла нитка, завдяки застосуванню різноманітних наскрізних технік виконання, створювала світло-тіньову гру кольору – від блискучо-білого до темно-сірого.

Для вишивок Покутської Коломийщини основним є жовтий колір. Суцільно ним не вишивали, але як компонент, він досить символічно, а за естетикою — виразно поєднується з іншими кольорами. Так часто зустрічаємо на вишивках жіночих сорочок поєднання жовтого із зеленим. Припускаємо, що жовтий використовували як символіку жита і пшениці, хоча заслуговує на увагу і давніше окультне тлумачення жовтого, як небесного вогню — Сонця.

Зелений - один з найулюбленіших кольорів українців. Хоча зелений колір використовується, здебільшого, в українських поліхромних вишивках, у ткацтві, у плечовому та поясному одязі він був дуже поширений. Зелений колір утворюється від основних кольорів жовтого та синього. Це колір живої природи, рослинного царства, яке виникло на межі між небом (жовте сонячне світло) і землею (синьою) водою. Наступальний і збуджуючий рух жовтого кольору і протилежний йому заспокійливий та відступаючий рух синього взаємонейтралізуються і консервуються в зеленому. Це самодостатній, статичний, пасивний колір. Зелений несе задоволення і спокій, він має такі якості, як наполегливість і витримка. Зелений не має фонтануючої сили та енергії, він утримує в собі енергію потенціальну, яка відображує внутрішню напругу, але не виходить назовні. Зелений колір символізує пробудження природи, вічне життя, молоді сили, ріст і розвиток. Цей колір переважає на Тлумаччині та в Тисменицькому районі. Поряд із зеленим тут також часто використовують і фіолетовий – найбільш благодатний колір, що тонко поєднує чоловічу та жіночу сутність.

Досліджуючи семантику мотивів і кольорів в покутському народному вбранні кінця ХІХ серед. ХХ століття, хочемо, перш за все, звернути увагу на те, як вдало підбиралась кольорова гама, підкреслюючи орнамент самої вишивки. Ми побачили різні інтерпретації рослинних і геометричних мотивів, які у поєднанні з певним кольором створюють єдине гармонійне ціле. Хочемо зауважити, що все ж таки геометричний орнамент є більш поширеним на території Покуття, хоча достатньо є узорів із рослинним орнаментом, але, як показує наше дослідження, навіть квіткові мотиви покутяни більш геометризували.

Зазначимо, що роль кольору має великий вплив на образно-художню систему цілого ансамблю. Знаки, кольори, які розміщені на вишивках, носять велике символічне значення. Адже кожна вишивальниця попри те, що вкладала частину своєї душі у вишивку, також наділяла її певними функціями: знаковою, захисною, обереговою, магічною. Мотиви орнаменту на сорочках перетворились на справжні інформативні послання, які передавались із покоління в покоління

Під час дослідження визначили три основних кольори, які мають найбільше символічне і магічне навантаження: білий, червоний, чорний. Виокремлено білий як перший і найважливіший колір у цілому комплексі одягу і в обрядах загалом. Сакральна потужність білого зумовила його перетворення на колір тла для інших кольорів. Однак, саме на Покутті, зокрема на Снятинщині роль білого кольору особливо важлива у вишиванках, причому як чоловічих та жіночих. Адже тут він виступає не тільки тлом, а й головним кольором геометричного орнаменту, що ще більше підсилює його значущість і сакральність. Отож, білий фон у вишивках не є чимось довільним чи нейтральним, а навпаки має певну місію – бути сакральним простором для проявлення інших священних кольорів. Саме тому, завжди акцентувалась увага на тому, що сорочка повинна була бути тільки біла. Хоча в наш час, все частіше і частіше стикаємось із таким явищем, як використання кольорового тла для орнаменту вишивок, що йде всупереч давнім традиціям. Такі вишиванки,

швидше, дань моді, в яких не завжди і зустрінемо оту сакральну знаково-символічну схему, яка повинна допомагати, оберігати і захищати свого господаря.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович Є. Декоративне прикладне мистецтво / Євген Антонович, Раїса Захарчук-Чугай, Михайло Станкевич. – Львів : Світ, 1992. – 270 с.
2. Аронець М. М. Народна вишивка Прикарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст. / М. М. Аронець // Українське мистецтвознавство. – К. : Наукова думка, 1972. – Вип.6. – С. 95–104.
3. Білан М. С. Український стрій / Майя Сергіївна Білан, Галина Григорівна Стельмашук. – Львів: Фенікс, 2000. – 325 с.+ іл.
4. Горинь Г. Й. Традиційне кушнірство Українських Карпат / Г. Й. Горинь // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 5. – С. 50–56.
5. Гургула І. Українська народна ноша / І. Гургула // Наша хата. – 1937. – № 9. – С. 5–6.
6. Карпинець І.-І. Кептарі українських Карпат / Ірина-Ізяслава Карпинець. – Львів: Панорама, 2003. – 56 с.; іл.
7. Кульчицька А. Я. Орнамент трипільської культури і українські вишивки ХХ ст. / А. Я. Кульчицька. – Львів: Атлас, 1995. – 72 с.
8. Лобовик Б. Вірування давніх українців та їхніх прашчурів / Борис Лобовик. – К., 1996. – 48 с.
9. Маєрчик М. Одяг, як символічне тіло / М. Маєрчик // Тіло в текстах культур. – Київ, 2003. – С.69–82.
10. Маслова Г. С. Народная одежда в восточно-славянских традиционных обычаях и обрядах ХІХ – начало ХХ в. / Галина Семеновна Маслова – М.: Наука, 1984. – 212 с.
11. Мельничук Ю. Духовне і матеріальне в українській вишивці / Ю. Мельничук // Ямгорів: літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2005. – Чис. 13–14. – С. 190–196.

12. Нагорняк Х. Вишивка на сорочках покутян кінця ХІХ – середини ХХ ст. (композиційні схеми, мотиви та елементи орнаменту) / Х.Нагорняк // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Львів, 2010. – Вип.21. – С.217 – 226.
13. Нагорняк Х. Народний одяг покутян кін. ХІХ – серед. ХХ ст. в обрядах та магічних діях / Х.Нагорняк // Вісник Прикарпатського національного університету. Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2011. – С.59–64.
14. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – 2-ге вид. / М. Р. Селівачов; передм. акад. М. В. Поповича. – К.: Редакція вісника «Ант», 2009. – 408 с., іл.
15. Щербій Г. С. Народне і професійне в сучасному одязі / Г. С. Щербій // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 5. – С. 50–55.